

DE ARK

BIJDRAGE TOT LEIDENS EN RIJNLANDS MOLEN- GEOGRAFIE

Ter plaatse van de tegenwoordige panden Rapenburg 114 en 116 toont u het straten- en grachtenboek der 16de eeuw ¹⁾ „De Ark”. En wandelt ge langs de zuidzijde der gracht. dan ziet ge in de wallekant onder no. 114 nog de gewelfboog van het overkluisde Arkgrachtje, het watertje dat via „Salomons Tempel” oudtijds verbinding met de Pieterskerkgracht gehad moet hebben, zoals de Faliede-Bagijnegracht (welker boog men iets verderop ziet, tegenover de Vliet) samenhang met de Papengracht.

Wat was die Ark? Van 1553 tot 1604 de stadstimmerwerf. Een oud(er) en wonderlijk samengesteld gebouw, „seer drollich van aensien” volgens hen die het gekend hebben ²⁾. Wat mag het vroeger geweest zijn? Een annex van de commandurij der Duitse Orde, te voren dus een bestanddeel van het grafelijke complex Gravensteen/Lokhorst, waarvan immers zowel het Pieterskerkterrein als het pastorie-erf (later de commanderie) ten zuiden daarvan moeten zijn afgescheiden. Er is enige reden, graaf WILLEM I van Holland met dit Gravenhof-complex in verband te brengen ³⁾.

Een ark is een kist of zo iets (lat. *arca*), maar ook, in speciale betekenis, de (houten) watertoevoerleiding van een door water bewogen molen ⁴⁾. De plaats van deze Ark, wonderlijk oud gebouw, over het water gebouwd, ondersteunt de gedachte, dat de Ark oorspronkelijk een watermolen kan zijn geweest ⁵⁾. Dit veronderstelt dus, dat er, intermitterend althans, een genoegzaam

¹⁾ W. PLEYTE, Leiden voor 300 jaren en thans (1874), tekst blz. 29-30 en kaartbijlage XX-XXI.

²⁾ ERNST BRINCK, aangehaald: *Leidsch Jaarboekje 1925/26*, blz. 20.

³⁾ Vgl. *Leids Jaarboekje 1955*, blz. 56, 58.

⁴⁾ Groot Woordenboek der Ned. Taal en Middelnederl. Woordenboek, .v.; A. BACH, Die deutschen Ortsnamen I (1953), S. 390-391.

⁵⁾ De voorzitter onzer redactiecommissie uitte het eerst deze gedachte en stond ons toe haar uit te werken.

peilverschil was en een afleiding benedenstrooms, waarvoor alweer een benaming: Levendeel, de oude en nog de populaire vorm van de naam Levendaal ¹⁾, steun geeft: ,deel' gangbare Friese benaming voor een gegraven water, ,levend', d.w.z. stromend water.

Dit zou dus een watermolen van het grafelijke stadsdeel zijn geweest. De watermolen der burggrafelijke stad, op de Mare ter plaatse van de Hartebrugkerk, is ook gedocumenteerd ²⁾, zij het dat de beschikbare gegevens, van het midden der 14de eeuw, nog slechts van een voormalige molen kunnen spreken. Nadat immers de windmolens in gebruik waren gekomen, dat wil zeggen sedert de 12de eeuw ³⁾, hadden watermolens van gering of van **niet**-permanent vermogen concurrentie te verduren; en nadat de boezem van Rijnland door de afdamming van het Spaarne sedert 1220 ⁴⁾ tot de tegenwoordige eenheid was gemaakt, was de bestaansmogelijkheid van watermolens binnen dit gebied aangetast.

Zouden er voordien meer watermolens hier aan de duinkant geweest kunnen zijn? De situatie in de oude kern van Haarlem, waar de zo kennelijk door mensenhand geleide ,Beek' het duinwater van Vogelenzang af, door het ,zilekijn' in de Zijlweg ⁵⁾ opgestuwd, naar het Spaarne afvoerde, wekt gedachten in dezelfde richting ⁶⁾.

Een watermolentje eist een verval van minstens c. een meter. Toen het Spaarne, de grote meren, de Leidse Rijn nog open waren, niet van de zee afgesloten, moet er vooreerst, althans te Haarlem, getijverschil zijn geweest. En voorts moeten de **binnen**-duinterreinen een vrij wat hogere waterstand hebben gekend, waarvan de meertjes, zelfs op de kaart van Floris Balthasars, uit 1610-1615, nog getuigenis afleggen.

Dat inderdaad de hele Zuidhollandse duinkant van Rijnland een stuwgebied kan hebben gevormd, door één afsluiting in de

¹⁾ M. SCHÖNFELD, *Ned. Waternamen (1955)*, blz. 31, 176; J. W. MULLER, als t. pl. aangehaald. (Een klooster Levendaal, als aldaar ondersteld, heeft te Leliden met bestaan; vgl. S. MULLER Hz., *Kerk. Indeling c. 1550*, bisd. Utrecht, blz. 287-292).

²⁾ *Leids Jaarboekje 1955*, blz. 55.

³⁾ K. BOONENBURG, in: *Inl. Cat.* tentoonstelling De Molen (Prinsenhof Delft 1957) : a^o 1183 in Vlaanderen, waar PH. v. D. ELZAS graaf was.

⁴⁾ WILLEM I en de Hollandse hoogheemraadschappen (1954), blz. 42-45.

⁵⁾ Nog in 1336 vermeld: Alg. Rijksarchief, Graf. reg. El. 39, 26v.

⁶⁾ Vgl. de opmerkingen van CORNEILLE F. JANSEN in Heemschut 1955.

Rijn in of bij Leiden te beheersen, laat zich nog wat nader betogen. Aan de zuidkant van de Rijn sluit de Ommedijk van Leidschendam af tot de **Rijndijk** (bij de herberg Ik Leer Nog) met de **Rijndijk** zelf het gebied geheel in; nog in de 15de eeuw werd deze afsluiting gehandhaafd. Ten noorden van de Rijn, waar vooreerst het Marendijkje, te Leiden aan de Haarlemmerstraat (bij de Vrouwenkerk tegenover de Vrouwensteeg) beginnende, de aansluiting op de geest van Poelgeest-Warmond verzekerde, toont **FLORIS BALTHASARS'** kaart ons in het begin der 17de eeuw vier boezemwateren de geest doorsnijdende, maar zij zijn alle vier, bewijsbaar, van latere oorsprong, niet ouder dan c. 1300 ¹⁾; en zelfs nog in de 15de eeuw handhaafde men schotdeuren in die wateren ²⁾, niet slechts ter waterkering, maar bepaald ook ter handhaving van een hoger peil aan de duinkant, zoals de *meerdere* schotdeuren in de Dinsdagse watering bewijzen. Een groot gebied inderdaad kon op deze wijze zijn ingesloten: het aanzienlijke waterreservoir van de westelijke Rijn zelf met zijn vele zijtakken, en dan het machtige duingebied, de zee- en binnenduinen met de valleien ertussen, van Leidschendam tot Kennemerbeek, wel 30 km lang en 10 km diep. Het lijkt een aannemelijke onderstelling, dat althans gedurende sommige tijden van het jaar dit reservoir voldoende maalwater voor een of twee molentjes in Leiden kon opleveren.

Nu de Rijnafsluiting. Hier wordt een complicatie gevormd door het bestaan van een Ommedijk in Leiderdorp, bij name in de Munnikenpolder nog bekend. Sloot deze dijk aan bij een hypothetische Wendeldijk in noordelijke en noordwestelijke richting ³⁾? Dit is niet goed te verenigen met het bestaan van de burggrafelijke molen aan de Mare te Leiden, welke immers een open water ten noorden daarvan nodig had. Ook in deze moeilijkheid komt de naamkunde ons te hulp; de waternaam Zijl moet toch beslist op

¹⁾ De Rijnsburgse Vliet door de abdij R. tot stand gebracht (onderhoudsplicht **Kerkbrug** Oegstgeest); Dinsd. watering c. 1327 doorgegraven (Huisarch. Warmond 293-295); „Lisserbeek” 1417 (Arch. Rld Groot reg. keur 93), **Mallegat** (Engelsbeek) 1588 (verg. Rijnland); **Hillegommerbeek** 152 1 hersteld (dingboek arch. Rijnland).

²⁾ Arch. Rijnland. Groot reg. keur 151 en consent 1: keur v. 1445. De nog in de 19de eeuw **bestaande** omringdijk van Oegstgeest is een laat overblijfsel dezer boezemafsluitingen.

³⁾ Dit hebben we zelf voorheen ondersteld: „Het Hoogheemraadschap van Rijnland . . .” (1934), blz. 25, 32.

een *sluisnaam* teruggaan ¹⁾ en die sluis is niet goed elders te plaatsen dan aan de oude Zijlbrug, de Spanjaardsbrug in de Lage Rijndijk; de Leiderdorpse Ommedijk zou niet anders dan het kleigebied achter het dorp van die naam hebben omsloten. De sluisafsluiting van de Zijl wederom veronderstelt de stuwafsluiting in de Rijn ten oosten daarvan; en hiervoor is geen andere plek zózeer aangewezen als die der opmerkelijke Rijnvernuwing te Leiderdorp, op de plaats waar thans de Leiderdorpse brug ligt en waar deze voorheen reeds lag ²⁾. De geheimen van oud-Leiderdorp zijn nog niet geheel doorvorst, maar dat er in zeer oude tijd „iets bijzonders” geweest moet zijn, is de zwakst mogelijke kenschetsing ³⁾. Met deze Leiderdorpse Rijnstuw is weer zeer goed in overeenstemming de bijzonderheid van de Does, waarvan het rechte stuk Leiderdorp — Hoogmade door alle Rijnambachten (gemaakt en) onderhouden ⁴⁾ de Rijnlandse afwatering geweest moet zijn voor men (c. 1202) de Heimanswetering had gegraven ⁵⁾ en voordat de Zijl (immers door zijn sluis afgesloten) als zodanig beschikbaar was.

En het is dan verder wel aannemelijk, dat die stuw in de Rijn te Leiderdorp nog na zijn opheffing als zodanig voortleefde als een vis-stuw, een „weer” in de Rijn; en dat *hier was* die waardevolle visserij van de Wendeldijk, die Rijnland in 1310 van de burggraaf moest afkopen ⁶⁾. We weten immers, dat de burggraaf het visrecht van de gehele Rijn met andere regalia over het water had ⁷⁾, terwijl het merengebied een aaneengesloten grafelijk visgebied vormde ⁸⁾, waartussenin een burggrafelijk visrecht niet goed denkbaar is.

De Rijnafsluiting is ook mogelijk in Leiden zelf, ter plaatse van de Visbrug en de St.-Jansbrug bij de burcht aansluitende ⁹⁾. De argumenten „Zijl” en „Does” pleiten sterk vóór een „Wendeldijk”

¹⁾ SCHÖNFELD, Waternamen (als voren), blz. 32.

²⁾ Rijnlands vergunning van 14.57. uitspr. 1563, vergunning 1664.

³⁾ FOCKEMA ANDREAE, REAUD & PELINCK, Kastelen enz. in Rijnland (1952), blz. 78-79.

⁴⁾ FOCKEMA ANDREAE, Rijnland (1934), blz. 29.

⁵⁾ WILLEM I en de Holl. hoogheemraadschappen, blz. 21-22.

⁶⁾ F. v. MIERIS, Charterboek 11, blz. 115.

⁷⁾ Orstellen aangeboden aan Prof. MEYERS, 1935, blz. 699-715.

⁸⁾ F. GORDON, De grafelijke domeinen in Rijnland tot 1300, in: *Leidsch Jaarboekje* 1917, blz. 69-95.

⁹⁾ *Leids Jaarboekje* 1951, blz. 56 vlg.

te Leiderdorp; was de **Rijndam** steeds te Leiden, dan had de „Zijl” van de Zijl géén, en de Does-graving weinig zin. Maar wellicht mag en moet men twee stadia aannemen: eerst, toen ons Leiden nog in ongestoorde landelijke rust verkeerde, een **Rijndam** te Leithen-Leiderdorp met een maalwerktuig te *zelfder* plaatse (van hout en op palen wellicht); voorts, met en na de stichting van de burcht in Leiden, verplaatsing van de **Rijnstuw** en de molen(s) daarheen. Er hebben zich hier immers, voor c. 1208 ¹⁾, allerlei machtsstrijden tussen bisschop — burggraaf — graaf c.s. afgespeeld, strijden waarin niet slechts het schaakspel der **burgstichtingen** gold, doch ook het elkaar-afsnopen van maalwater tot de machtsmiddelen kan hebben behoord. Energiebronnen vormen conflictstof bij uitstek, niet slechts in het atoomtijdperk.

De stuwdam-met-watermolen is een zeer veel voorkomend annex van kasteelstichting in de vroegere en ook nog wel latere middeleeuwen. Engeland biedt talrijke voorbeelden: Willem de Veroveraars burcht te York b.v., die door hogere opstuwing van de Foss de molens van anderen lamlegde ²⁾, terwijl de **molen**-geografie van zijn tijd in Domesday Book op indrukwekkende wijze is weergegeven ³⁾. Ook uit ons land ontbreekt het niet aan voorbeelden ⁴⁾. En, zoals de machtige **molendam** in de Weser te Hameln de naam dezer stad tot Quernhameln vervormde ⁵⁾, zo is de exploitatie van waterkracht in de Betuwe, door opstuwing in een komgebied, aan de Korne te Buren aannemelijk ⁶⁾. Een voorbeeld te meer, hoe de nasporing van al hetgeen op watermolens wijst ons iets kan leren over de oude gesteldheid des lands, voordat, in de dertiende eeuw, de windmolen het terrein begon te veroveren. Uit die oude tijd is de dokumentatie zo schaars, dat we met iedere aanduiding blij moeten zijn; dankbaar aanvaarden we dan ook de naamkundige gegevens hiervoor!

Een eerste regionale waterbeheersing in Rijnland dus, voorname-lijk ter wille van de waterkrachtexploitatie: het is een voorstelling waaraan men even moet wennen, maar die zich toch met

¹⁾ O. **OPPERMANN**, Die Grafsch. Holland u. das Reich bis 1256, sparsim.

²⁾ C. **STEPHENSON**, Borough and Town (1933), p. 191, note 3.

³⁾ Vgl. de bewerking hiervan door H. C. **DARBY**.

⁴⁾ Ons opstel: Waterkrachtmolens in Nederland, Tijdschr. Aardr. Gen 1951

⁵⁾ Nog zo genoemd : **HUBNER/BACHIENE**, Geographie (1758), blz. 33 1.

⁶⁾ **SCHONFELD**, a.w., blz. 257.

hetgeen overigens bekend is wel laat verenigen -- of, sterker, die sommige totdusver onverklaarde verschijnselen (de Zijl, de Wendeldijk) aannemelijk maakt en dus een hogere mate van waarschijnlijkheid mag hebben dan die ener veronderstelling.

Maar, is nu de situatie van de Mare-molen zonder meer duidelijk, die van de (aangenomen) Ark-molen vereist nog enige verklaring. Ze veronderstelt: een verbinding Rijn — Pieterskerkgracht — Arkgracht — Steenschuur — (Levendeel), maar tevens: géén doorloop Rapenburg — Galgewater Steenschuur, géén doorloop Langebrug/Voldersgracht, en, indien onze Levendeel-veronderstelling juist is, géén waterloop Steenschuur — Rijn. Maar de Levendeel-onderstelling heeft nog een kleine ondersteuning buiten de naam alleen. Het Levendeel strekte zich, blijkens JACOB VAN DEVENTERS stadsplan, uit naar de oude Hogewoerds-poort bij de Kraaierstraat; juist hier vond men nog in de 17de eeuw rosmolens ¹⁾, en het lijkt ons denkbaar dat deze rosmolens opvolgers zijn van een watermolen of van watermolens, hier gesticht ter vervanging van de molen van de Ark in een iets verder stadium van stedelijke groei (dat de wijk tussen Nieuwe Rijn en Levendaal ouder moet zijn dan de stadsuitbreiding van 1389 is door anderen al gezegd).

De naam van de Ark werd, na eeuwen, natuurlijk niet meer begrepen. De reeds genoemde ERNST BRINCK noemt het huis „die Arcke Noës’, „ende men seyt het nae die manier getimmert sal sijn” ! De situatie is, na de verkoop van 1604 ²⁾, ook tot onkenbaar wordens toe veranderd. Het Arkgrachtje is in 1670 overkluisd ³⁾, met tal van andere watertjes, als gevolg der paniekstemming na de malaria-epidemie van 1669 ⁴⁾. Niets is er meer wat aan de oude toestand herinnert dan alléén een bijna vergeten naam, èn de gewelfboog in de kademuur. Mogen we beleefdelijk in overweging geven, dat de naam van het Arkgrachtje weer boven die gewelfboog in de walmuur wordt aangebracht?

S. J. FOCKEMA ANDREAE

¹⁾ F. v. MIERIS, *Beschr. v. Leyden* 11, blz. 512.

²⁾ Secretarie-archief 1575-1851 nr. 2595, met kaart; rechterlijk archief nr. 67 (protocol EE 11), fol. 386; vgl. VAN MIERIS 11 521 over de straat-aanleg in 1592/93.

³⁾ VAN MIERIS 11, blz. 520-521.

⁴⁾ J. C. OVERVOORDE, in *Leidsch* Jaarboekje 1911, blz. 37-42.